

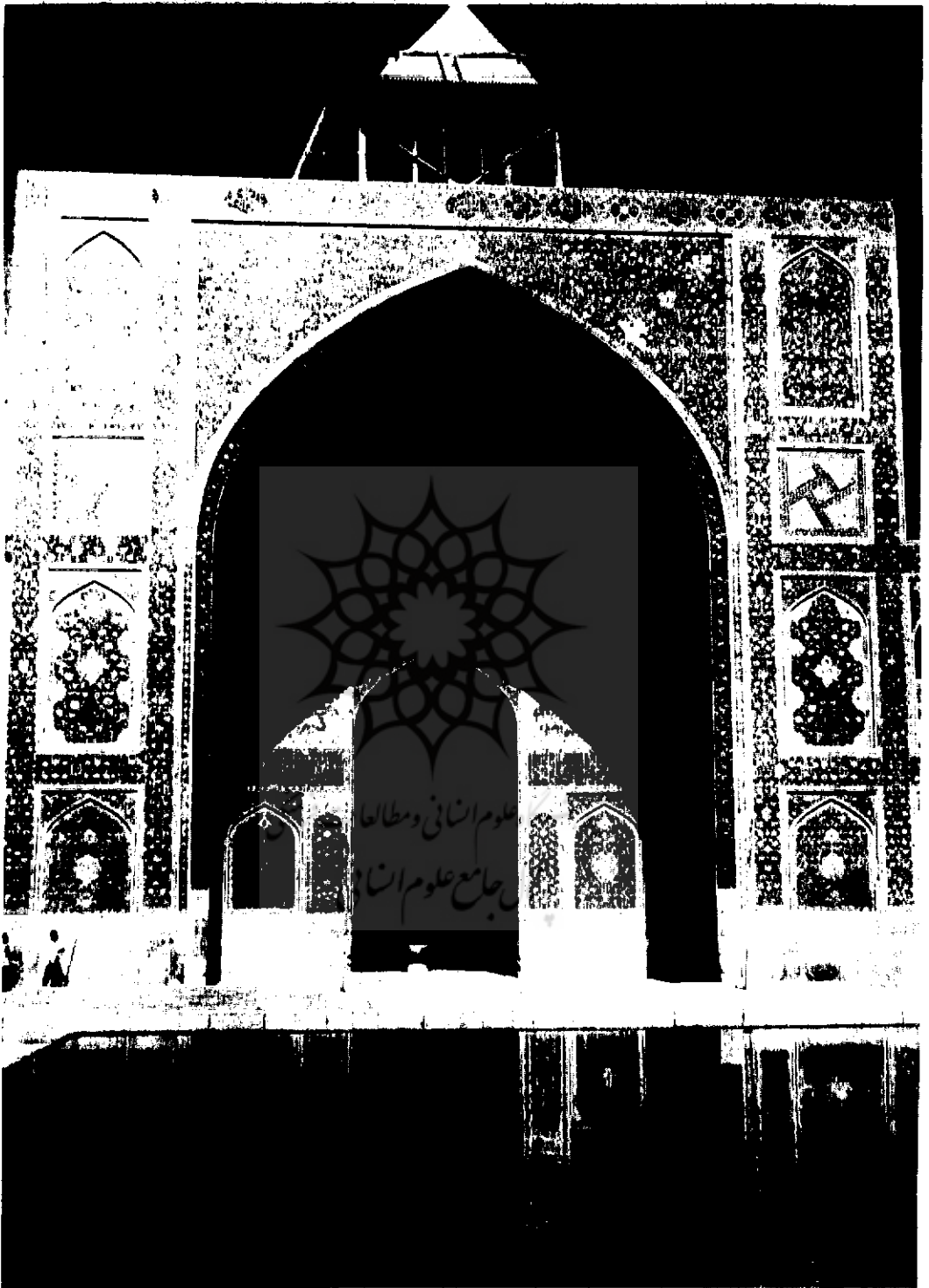
مساجد ایران و آسیای مرکزی

برنارد اوکین
عبدا... برادران

به طور محدود در مناطق خاصی مانند حاشیه دریای خزر و دهکده‌های ساحلی کوهستانی دیده می‌شوند. موضوع جنگل‌زدایی را نیز نباید از نظر دور داشت، اگرچه امروزه در شهرهای بزرگ اثری از جنگل‌ها و باغ‌های میوه به چشم نمی‌خورد. بنا بر گزارشات تاریخی وجود مساجد و شبستان‌های دارای سقف چوبی بیانگر وجود و فراوانی چوب در گذشته بوده است. در عوض سنگ‌های مرغوب تراشیده‌شده نیز کمیاب بوده است، فقط در آذربایجان می‌توان تقریباً مجموعه‌های ساختمانی کاملی از سنگ‌های تراشیده پیدا کرد. اگرچه ساسانیان در روش‌های خود بنا به درخواست برای ساخت مساجد از ساختمان‌های سنگی و آجرهای پخته استفاده می‌کردند و این سبک کار می‌توانست بعدها در پیدایش معماری تزئینی نقش بسیار مهمی داشته باشد. اگرچه معماری‌های تزئینی آجری بسیار زیبا و از توان ارایه بسیار بالایی برخوردار است ولی نمی‌توان همانند سنگ‌های حکاکی‌شده روی آن شبکه‌های ظریف و خعلی ایجاد کرد. برای تولید کاشی‌های تزئینی که در معماری‌های اسلامی به کار می‌رود معمولاً از یک پوشش لعابی که بعداً می‌توان آن را رنگ کرده و یا شکل

نواحی و مناطقی که در این مقاله مورد مطالعه قرار گرفته‌اند عبارتند از: ایران، غرب چین مشتمل بر بخش‌های از نواحی بدخشان، بخش مرکزی افغانستان، صحراهای پهناور شرق ایران و سمرقند و بخارا، فلات خشک و بی‌آب و علف مرکزی و غرب ایران و نهایتاً سواحل زیبا و سبز و خرم دریای خزر. اگرچه اغلب این سرزمین‌ها از نوع فلات‌های مرتفع، با تابستانی گرم خشک و زمستانی سرد و برفی می‌باشند؛ اما وجود همین شرایط اقلیمی، تأثیرات مثبت و مهمی در طرح‌ها و نوع ساخت و معماری مساجد داشته است. به همین دلیل در بعضی مناطق برخوردار از یک نمازخانه بزرگ و خنک (شبستان) احساس می‌شود، که این نیاز نهایتاً منجر به طراحی و ساخت اتاقک‌های گنبدی شکل نسبتاً بزرگ با روزنه‌های بسیار کم برای جلوگیری از تابش مستقیم نور خورشید می‌شده است. ساخت این نوع مساجد در استانبول پایتخت ترکیه که عمدتاً آسمانی پوشیده از ابر دارد متفاوت بوده به طریقی که فضای داخل این مساجد کاملاً روشن و پُر نور است.

منابع طبیعی در مناطق مختلف جهان در ساختن بناها تأثیرات متفاوتی داشته است. ساختمان‌های چوبی

ایران و آسیای مرکزی به‌دردت تحت سیطرهٔ حاکم خاصه بوده است. در زمان عباسیان اتحاد و همبستگی این نواحی مورد تهاجم حکومت شاهنشاهی ایران قرار گرفت. طاهریان در نیمهٔ دوم قرن ۱۹ و تقریباً تمام منطقه به تبع آن مورد تهاجم مدعیان دیگر به‌ویژه سامانیان، غزنویان و سلسلهٔ آل‌بویه قرار گرفت. این وضعیت تقریباً تا اواخر قرن ۱۱ یعنی زمانی که سلاجقه بیش‌تر این قسمت را زیر نفوذ خود درآوردند ادامه داشت. عمدتاً ناحیه سمرقند و بخارا خارج از قلمرو سلجوقیان و ایل‌خانان که در تعقیب آنان بودند قرار داشت. فقط در

طرح سه‌بُعدی گچ‌کاری‌شدهٔ تزیینی درآورد، استفاده می‌شد. امروزه علی‌رغم وجود گچ‌کاری‌های تک‌رنگ، بخش‌ها و اجزای رنگ‌شده‌ای باقی مانده که نشانگر استفاده از رنگ‌های اصیل در سطح‌هایی خارجی و کاشی‌های تزیینی است. چون این کاشی‌ها ظریف و شکننده می‌باشد بیش‌تر در قسمت‌های نمای داخلی مساجد استفاده می‌شده و برای نمای خارجی از روکش و از کاشی‌های بزرگ معمول و رایج که می‌توانست دارای دوام و درخشندگی و تنوع رنگ و طرح بوده و نیز جاذبه‌های بیش‌تری را ایجاد کند، استفاده شده است.

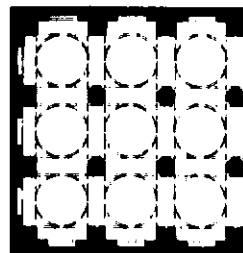
پادشاهان از بناها و یادبودها حامل اصلی بوده اگرچه به مرور زمان، حمایت و قدرت وزیران و نهایتاً علما به عنوان عامل مهم و تعیین کننده در کارهای هنری بوده است؛ اغلب مردم این مناطق ترک زبان بوده اند ولی عمدتاً زبان فارسی زبان رسمی و ادبی بوده است و این زبان حداقل از زمان تیمور به بعد غیر از عربی به عنوان زبان نوشتاری برکتیبه ها و ساختمان ها دیده شده است.

مساجد اولیه

وقتی لشکریان مسلمان نواحی و مناطق جدیدی را فتح

۲۵ سال آخر قرن ۱۴ میلادی بود که تیمور تمام مناطق به جز غرب چین را فتح کرده و سرانجام بر تمام مناطق حکومت کرد. پس از مرگ تیمور هرگز چنین وضعی تکرار نشد. بخش های عظیمی از خاک ایران به وسیله پادشاهان ترک (قراقونلو و آق قویونلو) از جانشینان تیمور که آنها نیز به نوبه خود در اوایل قرن ۱۶ به وسیله سلسله صفویه شکست خورده بودند، پس گرفته شد. هم زمان با این حوادث ازبک ها کنترل نواحی سمرقند و بخارا را که مستقل از ایران باقی مانده بود به عهده گرفتند.

همانند تمامی کارهای هنری اسلامی، حمایت های

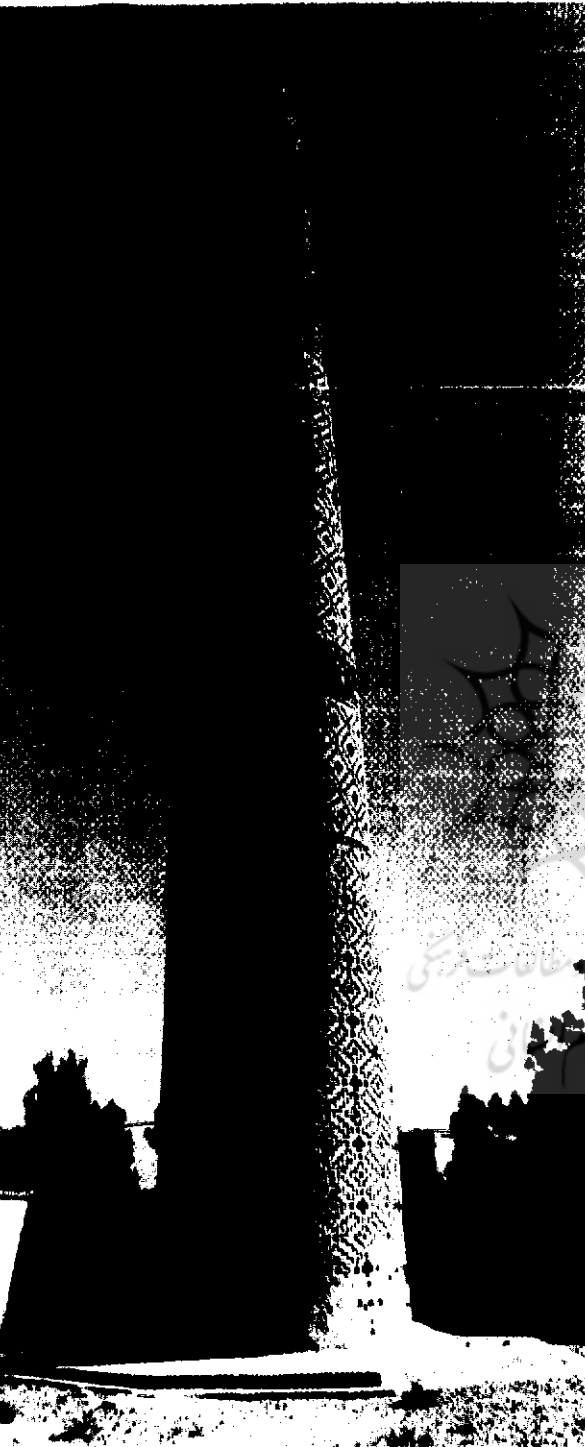
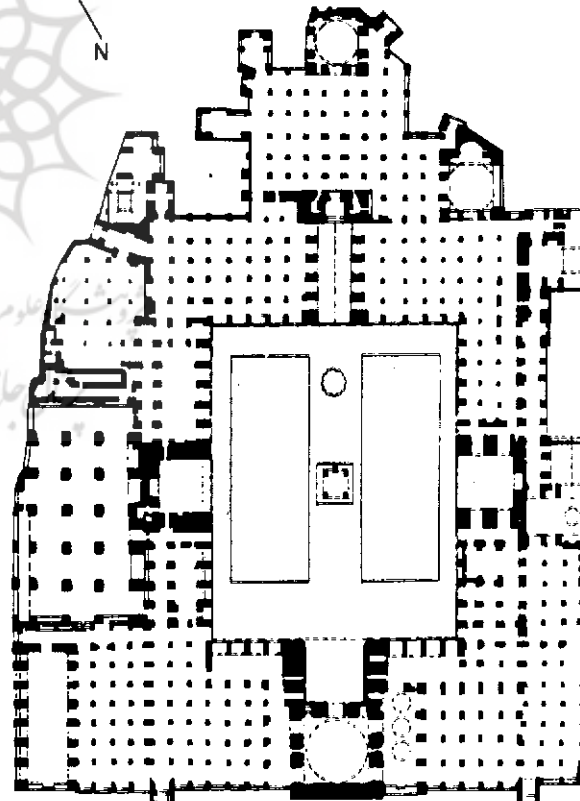

مسجد حاجی پیاده (قرن نهم)
بلغ، این طرح نمایانگر نحوه
آرایش گنجه ستون است.

نزیبناات گچ کاری شده روی بک
ستون مرکزی و طاق ها.

مناره ساخته شده از آجر متعلق به سال ۱۰۲۸ میلاد مسیح که شبیه مسجد تاریخانه در شهر دامغان است و در قرن هشتم پیدا شده است.

نقشه مسجد جامع اصفهان که دارای چهار ایوان در اطراف محوطه مرکزی مسجد می باشد.

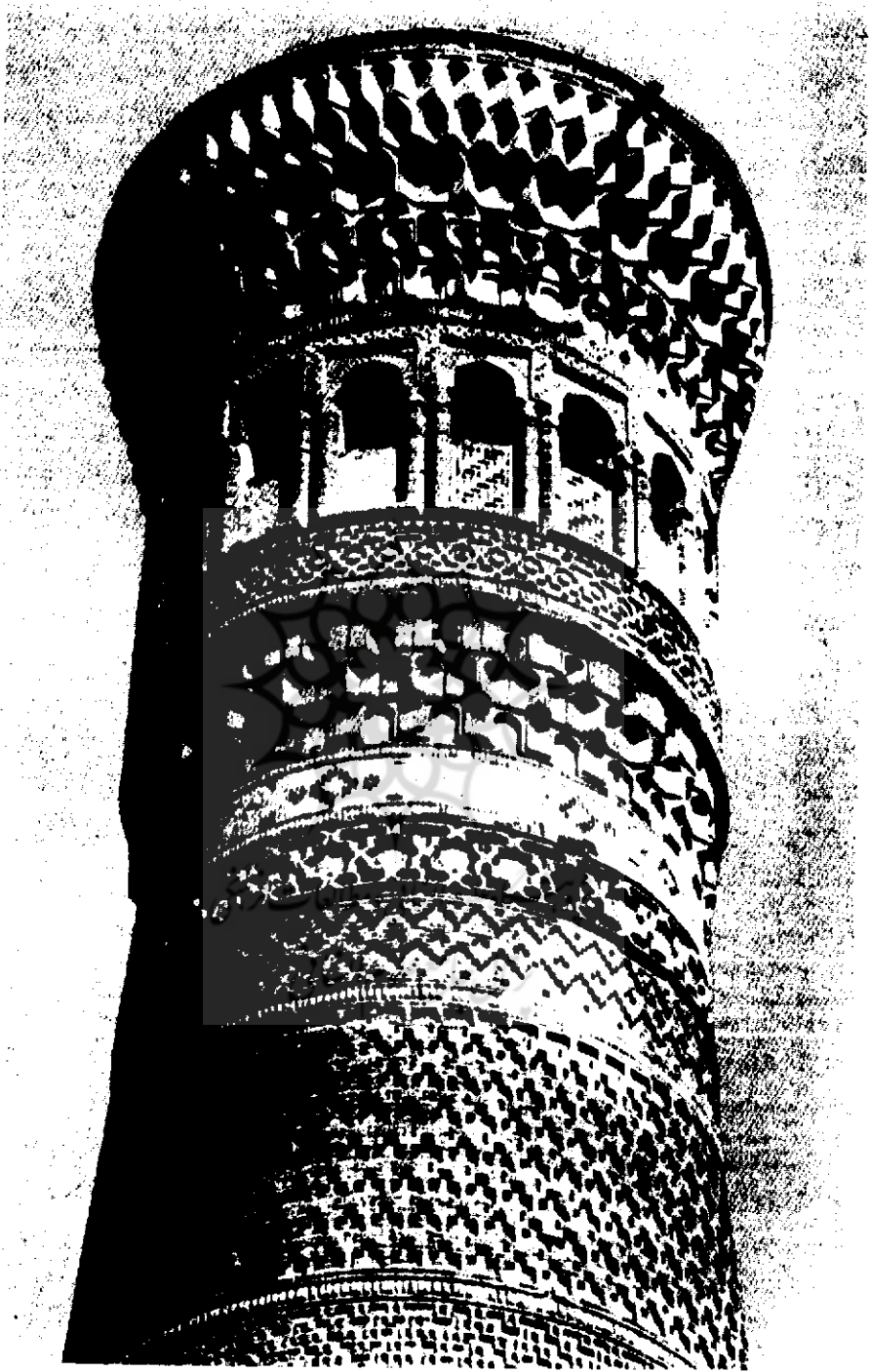

تا قرن ۱۵ تبدیل به مسجد نشده‌اند. این‌که چهارطاق‌های ساسانیان از کجا و چه مناسبتی تقلید شده معلوم نیست و به‌عنوان معماً باقی مانده است؛ به‌عنوان تک‌مدرک می‌توان به گنبد دوازده‌گانه علی‌قندی در فارج (Farra) اشاره کرد؛ این‌که احتمالاً آن نیز بخشی از یک مسجد بوده کاملاً مشخص نیست. مسجد ساری‌کوچا (Sari Kutha) در محمدیه (در اول قرن ۱۲) با یک گنبد مرکزی که در کنار آن اطاقک‌های کوچک تعبیه شده ممکن است نمونه‌ای از این تغییر و توسعه و تحول باشد.

اهلبطرح‌هایی که در اثر حفاری‌های دوران سلجوقیان پیدا شده و با آن‌هایی که تاکنون سرپا مانده‌اند مانند آنچه که در سرزمین‌های مرکزی اسلام یافت شده از نوع ساختمان‌های مسقف مبتنی بر ستون می‌باشند. مشاهده این چنین مساجد و چیزهای مشابه که تقریباً در یافت آن‌ها از تکنولوژی‌های پیشرفته‌ای هم استفاده نشده غیرمنتظره نیست مانند مسجد جامع ستون‌دار استخر؛ این‌جا می‌توان با احتیاط گفت که از بین تمام شهرهای بزرگ ایران و آسیای مرکزی فقط در اصفهان طرح یک مسجد قدیمی که از نظر باستان‌شناسی اهمیت بیش‌تری دارد پیدا شده در حالی که اطلاعات به‌دست‌آمده در مورد منابع تاریخی سایر مساجد بسیار کم و محدود است. اگرچه وجود مساجدی با ستون‌های چوبی در شهرهای نیشابور، مرو و ریاط و مساجدی مانند این‌ها که سقف‌های چوبی آن‌ها در آتش‌سوزی‌ها از بین رفته مانند مسجد شهر بخارا را نیز می‌توان نمایانگر وجود این‌گونه طرح‌ها و بناها که دارای سقف مبتنی بر ستون‌ها بوده‌اند، دانست.

البته باید گفت که طرح و الگوی ظاهری این ساختمان‌ها نه‌تنها ممکن است از مساجدی مشابه این‌ها در ترکیه گرفته شده باشد بلکه محتمل است که از مسجد جماعت خیوا (Khiva) که بارها و اخیراً هم در قرن هجدهم سعی و تلاش فراوان در مرمت و نگهداری

می‌کردند ابتدا از فضاهای موجود در آن ناحیه برای برگزاری نماز استفاده می‌کردند. در سوریه معمولاً کلیساها و در ایران ساختمان‌های متنوع و متعدد بزرگ‌تری برای این هدف به‌کار گرفته می‌شد. ایران مدائن واقع در کاخ ساسانیان (طاق کسری) پس از فتح تیسفون صحنه برگزاری نماز و به‌جای آوردن شکر و سپاس خداوندی بود و مسجد بال در قزوین همان سالن اجتماعات بزرگ زمان هخامنشی بوده که اکنون به این نام تغییر پیدا کرده است و تقریباً شبیه ستون‌های بلند تخت جمشید که در انتهای آن‌ها سرگاو تعبیه شده، می‌باشد. اما سؤال اصلی این است که چگونه ساختمان‌های دوره ساسانیان که پیش‌تر به‌منظور روشن کردن آتش معابد و یا برگزاری مراسم پرستش مذهبی به‌کار می‌رفته تبدیل به مساجد گردیده‌اند؟ اگر چنین امری و تغییری به‌صورت گسترده صورت پذیرفته می‌توان به نقش مهم گنبدها در معماری ایرانی اشاره کرد. در این رابطه دو سند وجود دارد: اول این‌که، هنگامی که شهرهای بزرگ به محاصره مسلمانان درمی‌آمد بلافاصله این تضمین داده می‌شد که مجامع و محل‌های عبادت آن‌ها دست‌نخورده باقی بماند و دوم این‌که چهارطاق (گنبد چهارگوشی که به‌وسیله چهار ستون حمایت می‌شد) که در وسط معبد آتش قرار داشت به‌عنوان محراب برای پیش‌نماز حفظ می‌شد و جماعت کثیری که برای ادای فریضه نماز جماعت در پشت‌سر او گسرد می‌آمدند در خارج از معبد قرار می‌گرفتند. بعدها نشانه‌هایی از تغییر چهارطاق به محراب در شهرهای کوچک‌تر دیده شده است. بهترین نمونه این معماری همان است که در یزد وجود دارد و مشابه آن در مسجد‌های قروه نزدیک قزوین و کوه‌پایه، هراوندکی می‌در اطراف اصفهان است. شاهدهی که نمایانگر تداوم این انتقال تا حتی این اواخر بوده می‌تواند مسجد بیرون در ابرقو و آق‌ای حاجی که هر دو منطقه برای مدت‌های طولانی سنگرزشتی‌ها بوده و

آن شده و دارای ستون‌های چوبی بوده و قدمت آن‌ها نیز ممکن است به قرن ۱۱ و یا ۱۲ برسد الگوبرداری شده باشد. سقف روی ۲۱۲ ستون این مسجد همانند سایر ساختمان‌های چوبی به وسیلهٔ سوراخ‌هایی که در آن ایجاد شده تقریباً از بین رفته، البته به نظر می‌رسد که جنس چوب‌های به کار رفته آن قدر مقاوم نبوده که بتواند فشارهای وارده به سردر و نماهای خارجی مسجد را تحمل نماید.

بر اساس اطلاعات به دست آمده ظاهراً دیوارها و ستون‌های آجری موجود در مسجد جامع نیشابور با دیوارها و ستون‌های چوبی قبلی آن‌ها تعویض شده‌اند اما در عین حال آثار باقی مانده از بعضی مساجد قدیمی نشان می‌دهد که در ساخت این بناها نیز از آجر و سنگ نیز استفاده گردیده است. در ساخت این مساجد تقریباً از طرح‌های مشابه استفاده شده به طریقی که هر کدام طاق قوسی‌داری عمود بر قبله دارد (مانند مسجد تاری‌خانا در دامغان و مساجد جامع بزد، نایین) و نمونه دیگری با سالن و یا شبستان مرکزی وسیع‌تری مانند مسجد جامع اصفهان. در نایین مسجد جامع دارای شبستان بزرگ‌تری است که ارتفاع سقف آن از بقیه قسمت‌ها پیش‌تر است. اگرچه این وضعیت در مسجد فهرج به چشم نمی‌خورد ولی رعایت اصول اولیه در پایه‌ریزی این بناها به‌ویژه (پیش‌طاق‌ها) در همهٔ نمونه‌ها دیده می‌شود و این خود اهمیت و جلوهٔ این بناها را بیش‌تر می‌سازد.

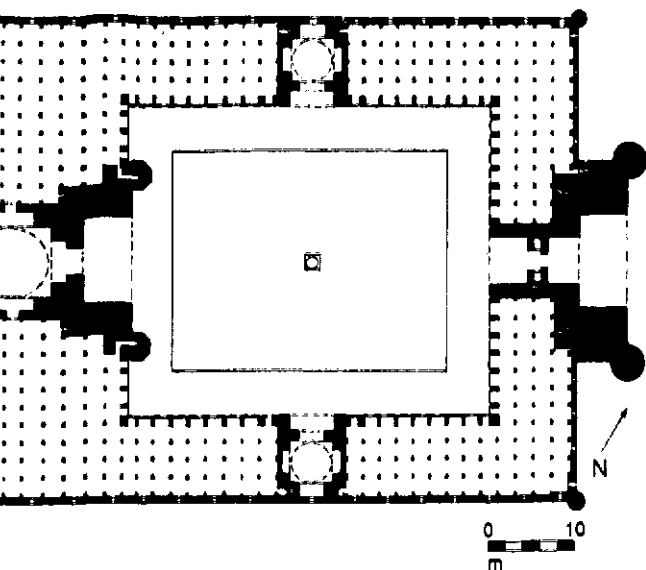
آثار هنری ساسانیان در ساخت این مساجد کاملاً نمایان است. وجود طاق‌های گنبدی شکل روی سقف‌های مسطح مانند آنچه که در نایین، دامغان و فهرج دیده شده همراه با ستون‌های گرد و نیم‌رخ هلال‌مانند سردر طاق‌ها.

در نیشابور و به‌ویژه در صیفر بر اثر حفاری‌های انجام‌شده بقایای مساجد کوچک ناحیه‌ای نیز کشف شده است. این مساجد که اغلب آن‌ها بازسازی نیز شده است شامل مساجد بسیار ساده می‌باشد، مساجدی با

یک حجره یا مساجدی بزرگ‌تر با تعداد ستون‌هایی بیش‌تر که به‌عنوان حایل برای طاق‌ها و سقف‌های قوسی شکل به کار رفته‌اند.

در پاره‌ای موارد به نظر می‌رسد که در طی دوران مختلف مساجد کوچک را بازسازی کرده و آن‌ها را تبدیل به مساجد بزرگ‌تر کرده یا برعکس مساجد قدیمی بزرگ‌تر را که از نوع سقف‌های چوبی تیرریزی شده بوده است به انواع کوچک‌تر تبدیل کرده‌اند مثلاً مسجد درب زبیده احتمالاً از این نوع مساجد است. از نوع مساجدی که دارای فضای وسیع‌تر بوده می‌توان به نمونه‌هایی در سه نقطهٔ آسیای مرکزی اشاره کرد مانند مسجد حاج پیاده در بلخ، مسجد چهارستون در ترمیز و مسجد دیگران در هزارا واقع در شمال بلخ. همهٔ این مساجد دارای طاق‌هایی هستند که روی دو ستون بنا شده‌اند و هر کدام دارای گنبدی است. در هزارا طاق مرکزی بزرگ‌تر از بقیه است. تزئینات مسجد حاج پیاده در بلخ از گچ‌کاری‌های مسجد سامره گرفته شده و طرح طاق‌های آن چیزی شبیه گچ‌کاری‌های مسجد سامره می‌باشد که مربوط به کارهای دوران و حکومت عباسیان می‌باشد. اگرچه ضرورت ایجاد ارتباط بین این آثار که تقریباً هم‌زمان ساخته شده‌اند زیاد نیست، اما نقشه‌ها و طرح‌ها به‌حدی ساده و هم‌آهنگ است که خیلی راحت و ساده می‌توان تغییرات ساختمانی را با آنچه که در قبل از اسلام وجود داشته مقایسه کرد؛ مثلاً معبد پارتیان در نسا که دارای سقفی مسطح با چهار ستون می‌باشد.

یکی دیگر از این طرح‌ها مسجیدی است با یک فضای بزرگ و ایوانی که نمایانگر قبله است. این طرح در سه محل مختلف، نریز (احتمالاً ۹۷۳)، بامیان و نیشابور (په مدرسه) قرار دارد. اگرچه برای شناسایی گرفتن اطلاعات بیش‌تر در مورد این سه بنای تاریخی باید کارهای پیش‌تری توسط باستان‌شناسان صورت پذیرد، اما وجود این طرح‌ها بدون شک بیانگر این است

▲ طرح مسجد بی بی خانوم، سمرقند.

▶ مسجد جسمه یزد با در مناره آن.

که وجود ایوان در فرهنگ مسجدسازی در دوران قبل از سلجوق نیز بوده است. عنصر مهمی که مساجد قدیمی و کهنه ایران را - چه آنهایی که سقف‌هایی با تیرهای چوبی داشته و یا آنهایی که گنبد و ایوان داشته‌اند - از هم متمایز می‌سازد این است که این مساجد قبل از دوران سلجوقیان نیز با همین مشخصات مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته‌اند.

اگرچه بر اساس منابع تاریخی موجود، مساجد متعددی با مناره‌های مختلف و یا دو مناره در هر یک نیز وجود داشته ولی کم‌تر آثاری از آنها باقی مانده است. مسجد صیرف مانند مساجد دوران عباسیان مناره چهارگوشی داشته که در مقابل قبله بنا شده است.

مناره دیگری در مسجد تاری‌خانه دامغان وجود دارد که نمایانگر سبک سلجوقیان است. این مناره بلند مخروطی شکل که از آجر پخته ساخته شده دارای نوار یا نسمه‌هایی است که روی آن به‌طور پراکنده کتیبه‌هایی دیده می‌شود؛ احتمالاً مناره مسجد جامع نزدیک سمنان نیز توسط همین گروه ساخته شده است.

اگرچه در نواحی خراسان و سمرقند و بخارا بناهای مختلفی از این قبیل دیده می‌شود اما زیباترین و بهترین آنها که تاکنون سالم مانده و حفظ شده در اصفهان وجود دارد. گچ‌کاری و تزیینات موجود در اطراف کعبه در نایب نشانگر هنای معماری است که در بقیه آثار باقی مانده دیده نمی‌شود. اگرچه بناهای پیدا شده در بلخ، اقتباس شده از طرح‌های سامره‌ای‌ها و الهام‌گرفته از شکل‌های مختلف گیاهان می‌باشد ولی شکل هندسی آنها بر اساس الگو و طرح‌های سامریایی بوده و به طرز بسیار زیبایی روی طاق‌ها و ستون‌ها و دیوارهای کعبه بنا شده‌اند. حاشیه‌های موج‌دار باعث ایجاد پیچک‌هایی روی ستون‌ها گردیده، این حاشیه‌ها به طریقی طراحی شده که مجموعه‌های بسیار زیبایی از هشت‌گوشه‌ای و چهارگوشه‌ای‌ها ایجاد کرده‌اند. از طرفی لبه‌های این چندضلعی‌ها به‌صورت مساریپی با لبه‌های

چند ضلعی‌های کنار خود چنان آمیخته شده که از هر طرف منظره بدیع و شگفت‌آوری را به وجود آورده است. این پیچیدگی‌ها از ویژگی‌های خاص بناهای اسلامی است. در قسمت بالای محراب، آجرهای مقرنس که احتمالاً متعلق به زمان سلجوق است دیده می‌شود. نقاشی‌های ساده همراه با گچ‌کاری‌ها مربوط به کارهای اواخر قرن دهم می‌باشد.

محوطه مسجد نایب با الگوها و طرح‌های آجری تزیین شده و این سبک در اصفهان بعدها در مسجد جامی به کار رفته، جایی که ستون‌ها و طرح‌های پیچیده چهارضلعی، صلیب‌ها و دورنماها بسیار متنوع و زیبایی را نشان می‌دهد. در مسجد جوهری اصفهان می‌توان به تنوع بیش‌تری از این طرح‌ها دست یافت. در آخرین تحقیقات انجام شده تنها نمونه به‌دست آمده مربوط به این عباد است که وزیر بوید بوده است. وجود اشکال مختلف، ستون‌های متعدد همراه با پیش‌خوان‌های عمودی پس و پیش‌رفته نشان‌دهنده شاهکارهای هنری در این مجموعه است. در ساخت این بناها از سفال و گچ‌کاری استفاده شده است.

دوره سلجوقیان (قرن‌های یازده و دوازده)

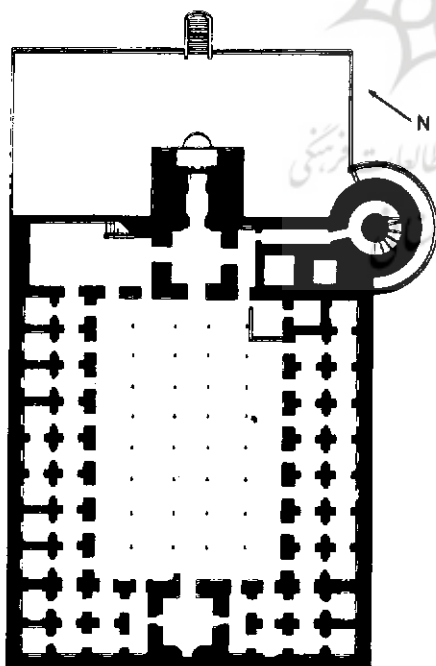
اگرچه اکثر بناهای باقی‌مانده از دوران سلجوقیان را می‌توان راحت‌تر و بهتر تحلیل و بررسی کرد اما این‌که بگوییم که کدام حجره و یا گنبد مربوط به کدام قسمت از مسجد است کمی مشکل به نظر می‌آید؛ مانند مقبره‌ها و محراب‌ها و یا مساجدی که به‌عنوان یادبود پس از مرگ افراد ساخته می‌شده است.

تعداد زیادی از حجره‌ها و یا گنبد‌های مربوط به دوران سلجوقیان که از مساجد قدیمی باقی مانده بسیار ساده و بی‌آلایش ساخته شده‌اند. اگرچه حفاری‌های انجام‌شده نشان می‌دهد که در دو مسجد اصفهان و اردستان از طرح‌های قبلی یعنی اتاق‌هایی که به‌شکل شبستان ساخته شده استفاده کرده‌اند.

▲ مسجد آئینکا و بازار مجاور آن.

◀ طرح مسجد امین (۱۷۷۸).

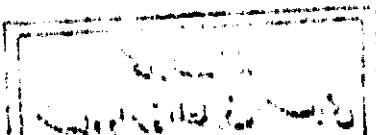
گنبدها و حجره‌هایی که به نام ملک‌شاه اول و وزیرش نظام‌الملک در سال‌های ۷-۱۰۸۶ در مسجد جامع اصفهان ساخته شده نشان‌دهنده شروع ارتباط جدیدی بین مساجد و گنبدها می‌باشد. در حالی که گنبدها در طرح‌های گذشته بسیار ساده و بدون تزئین ساخته شده مانند گنبد‌های موجود در مدینه، دمشق و بیت‌المقدس. اندازه این گنبدها تقریباً کوچک بوده و از اندازه یک خانه تجاوز نمی‌کرده است. در حالی که گنبد اصفهان بسیار بزرگ و تقریباً ۲۰ برابر گنبد‌های اولیه است و به راحتی می‌توان گفت در بین گنبد‌های اسلامی جهان به نظر بینندگان بزرگ‌ترین است. یقیناً این گنبد به عنوان مقصوره یعنی فضایی که برای حفاظت و نشان‌دادن عظمت و اهمیت والی مسجد ساخته شده است. ظاهراً به نظر می‌رسد که ساخت این گنبد از گنبد‌های قبلی کوچک‌تر موجود در زواری، اردستان و باریان به‌ویژه در کارهای مقرنس‌کاری تقلید شده باشد. البته این احساس وجود دارد که گنبد دیگر به‌وسیله همتای نظام‌الملک، تاج‌الملک در قسمت شمالی آن در سال ۱۰۸۸ نیز ساخته شده است. اما این گنبد طرح مسجد را ندارد و ظاهراً تقلید هم نشده است. البته محراب آن بر محور قبله بنا شده و تقریباً در خارج از مسجد قرار داشته و کاربرد آن معلوم نبوده است. اگرچه ظاهراً معروف به یکی از کامل‌ترین گنبد‌های ساخته‌شده است. در این بنا مثبت عمودی ستون‌ها به طریقی حفظ شده که هندسه طاق موجود در ساختمان را به هم وصل می‌کند و با وجود دهنه‌های متعدد در قسمت پایین مسجد سبک جدیدی را در گنبدسازی ارائه می‌دهد.

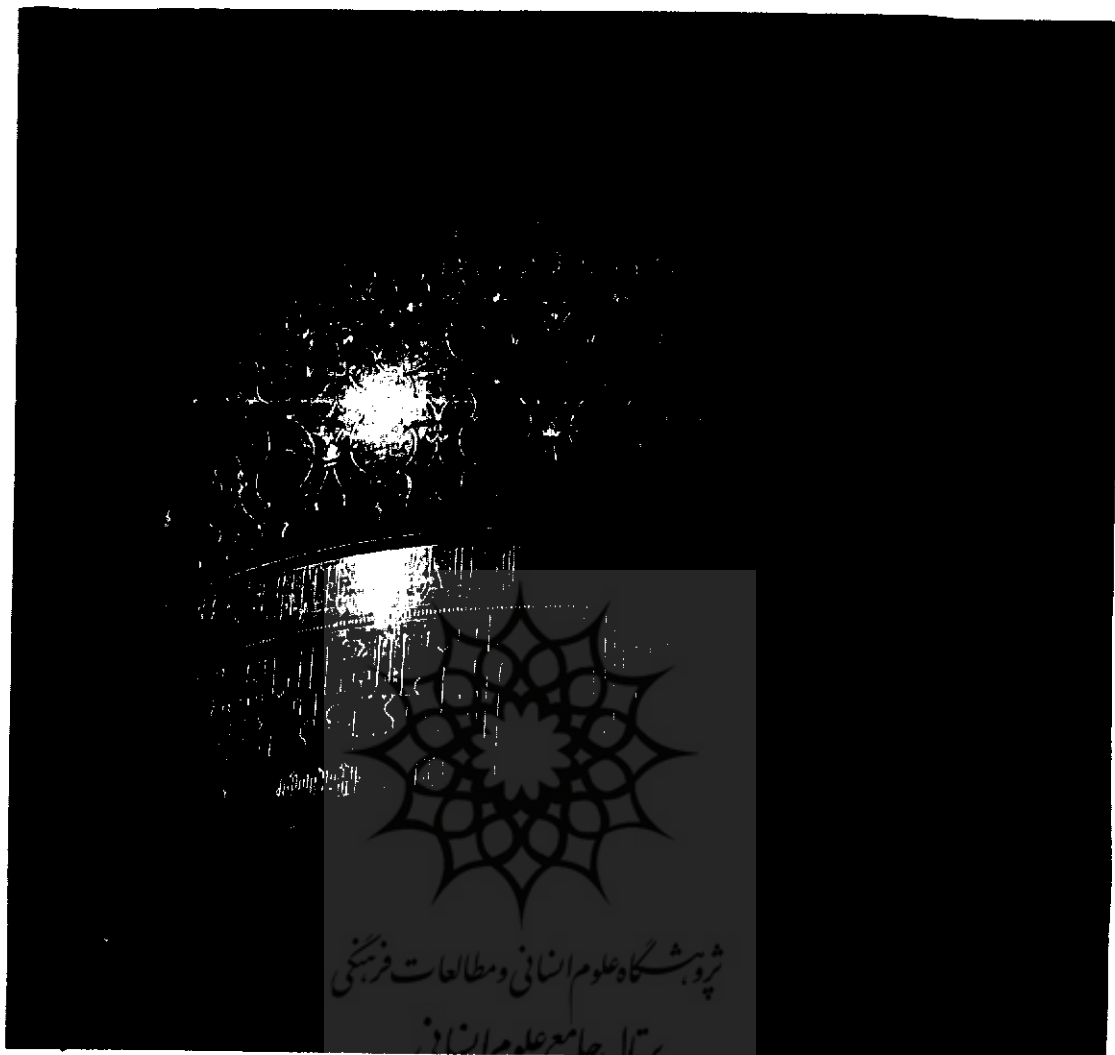
مسجد جامع اصفهان که شاید یکی از پدیده‌های انقلابی که نشانگر تحوّل و تکامل در طرح‌های مسجدسازی بوده با استفاده از طرح‌های موجود هرکدام دارای چهار ایوان مُشرف به حیاط دارد؛ مهم‌ترین مسئله در ساخت این چهار ایوان که مُشرف به حیاط مسجد ساخته شده این است که چگونه مورد استفاده قرار

می‌گرفته در حالی که یکی از قدیمی‌ترین طرح‌ها به حساب می‌آید و به نظر می‌رسد که از طرح‌های پارسیان و هزنویان گرفته شده باشد. با این تفاوت بزرگ که کیفیت فضایی بین اتاق‌های مجاور به ایوان‌ها در قصرها با آنچه که در مساجد وجود دارد متفاوت است بدین معنا که در مساجد برای این‌که نمازگزاران بتوانند در صف‌های طولانی و موازی در مقابل قبله قرار گرفته و عبادت کنند موانع کم‌تری وجود دارد. چیزی که اخیراً متأسفانه در ساخت ایوان‌ها رعایت نشده است، این‌که آیا ساخت ایوان‌ها در کنار و یا رویه‌روی قبله ساخته شده محور مناسبی را در انجام مراسم در زیر گنبد مقصوره را به وجود آورده و یا این‌که صرفاً برای زیبایی ساخته شده مشخص و معلوم نیست؟ و آیا این‌که ساخت چهار ایوان فضای مناسب و ویژه‌ای را برای انجام فعالیت‌های آموزشی و تدریس در مسجد فراهم نموده است؟ نمی‌توانیم پاسخ‌های مناسبی به این سؤالات بدهیم؛ چون وجود این طرح‌ها در اکثر مساجد به چشم می‌خورد لذا کاربرد و علت ساخت این ایوان‌ها از اهمیت خاصی برای بینندگان برخوردار نیست.

شاید زیبایی بیش از حد ایوان‌ها بیش‌تر مدّ نظر بوده و مطرح باشد و نشان‌دهنده وجود امکانات برای تغییر حضور توده‌های مردم و فضا‌های موجود بوده و یا الگوهای تزئینی به‌کارگرفته‌شده روی طاق‌ها و سردرهای ایوان‌هاست؛ به‌رحال ساخت این ایوان‌ها به‌این ترتیب به‌نظر می‌رسد که امتیازات زیادی داشته و از طرفی همان‌طور که مشاهده می‌شود از این طرح‌های قدیمی و کلاسیک نیز برای ساخت مساجد بزرگ‌تر و مدرن‌تر امروزه نیز استفاده می‌کنند.

اما این‌که این انتقال در اصفهان چه زمانی اتفاق افتاد مشخص نیست. آخرین نمونه یک مسجد چهار ایوانی حیاط‌دار با محراب و گنبد و قبله در سال ۱۱۳۵ در مسجد جامی در زواره دیده شده، این در حالی است که به نظر کارشناسان این طرح از مسجد جامع اصفهان

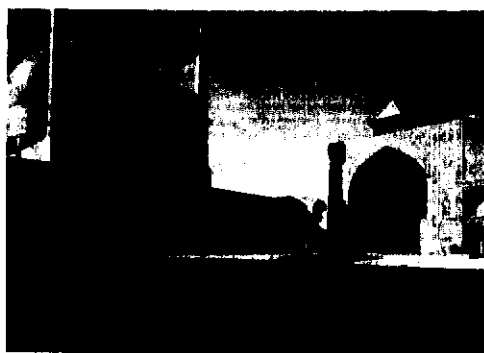

شهره‌شکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی

مسجد امام اصفهان (۳۷-۱۶۱۲).

الگو برداری شده و هر یک از این نظریات می‌تواند پاسخی به سؤالات فوق باشد.

علاوه بر آنچه که در بالا راجع به مساجدی که دارای یک محراب و گنبد و مساجدی که چهار ایوان و حیاط و محراب و گنبد صحبت شد هر نوع جابه‌جایی و تغییر و تبدیل در طرح‌های مشابه در مساجد دوران سلجوقیان نیز مشاهده شده است. وجود یک ایوان در کنار قبله در فردوس، سنجان پایین و باشان در ترکمنستان دیده شده است. مساجد جامع فارپومه و گناباد از جمله این مساجد با دو ایوان محوری یا مرکزی می‌باشد. در واقع این طرح‌ها در خراسان از شهرت و معروفیت خاصی برخوردار هستند. در واقع محراب و گنبد و ایوان‌ها ممکن است جدا و یا مانند آنچه که در اردبیل دیده شده با هم باشند و یا مانند آنچه که در شبستان و قبله سن (Sin) در سال ۱۱۳۲ دیده شده ترکیبی از هر دوی این‌ها باشد؛ جایی که فضای مستطیل‌شکلی که طاق‌های آن مقرنس‌کاری پوشیده به چشم می‌خورد. در صحن قدیمی مسجد دماوند طرح قدیمی شبستان همراه با ستون‌های آن دیده می‌شود. این ستون‌ها و سقف‌های تیرریزی شده در مسجد نوشاباد و با ستون‌ها و تیرهای چوبی و سقف‌های مسطح در مسجد میدان ایبانه که در سال ۱۰۷۳ ساخته شده، دیده می‌شود.

در افغانستان و آسیای مرکزی تقریباً مساجد معدودی از قرن یازدهم و دوازدهم به جای مانده است. تنها مسجدی که دارای یک گنبد و یک محراب است در لاروند باقی مانده و به نام مسجد سنگی قورپد نامیده شده است. مسجد دیگری که دارای ستون‌ها و سقف تیرریزی شده می‌باشد به نام مسجد مسمود سوم در هزینه می‌باشد که متعلق به سال‌های ۱۱۱۵-۱۰۹۹ می‌باشد. در ترکمنستان مسجد تلخه‌تان بابا برگردانی از مسجد ساری‌کوچا در محمدیه است که دارای یک گنبد و محراب مرکزی با توسعهٔ مختصری در اطراف آن است. این مسجد تقریباً با کمی تغییر مشابه مساجد موجود در

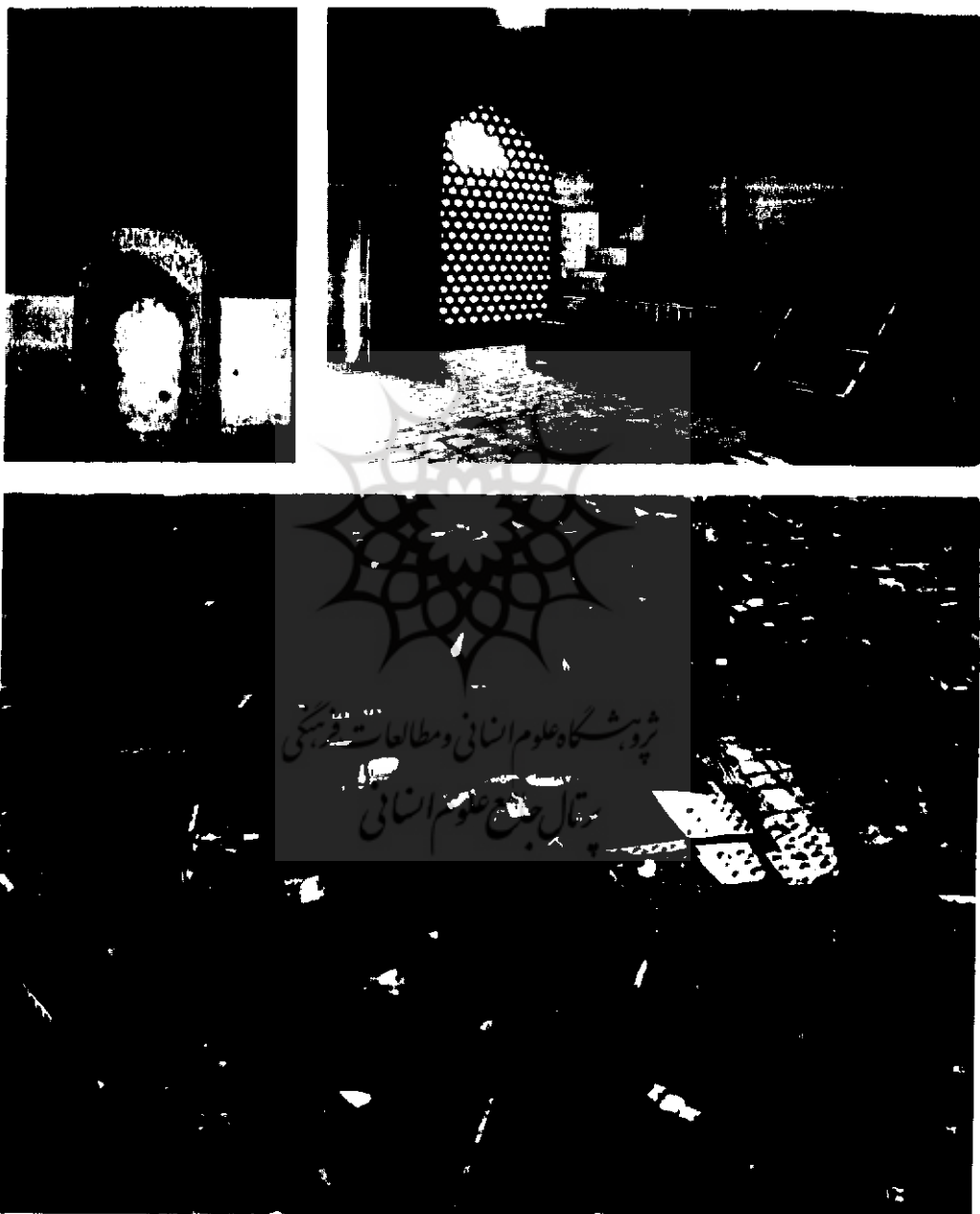
آسیای مرکزی است و گنبد و محراب با شبستان‌های ستون‌دار و سقف‌های تیرریزی شده احاطه شده است. این مساجد در بازار مسگری (بدون محوطه) مشهوری میسریان (با محوطه) دیده شده‌اند.

تقریباً حدود ۶۰ منار از این دوران در ایران، افغانستان و شوروی سابق در آسیای مرکزی باقی مانده که نسبت به سایر مناطق پیش‌تر است و این بدین معنا است که در این مناطق منازعات و کشمکش‌های مذهبی و عقیدتی نسبت به جاهای دیگر کم‌تر بوده است. نمونه‌های دیگری مانند مسجد جام (۱۱۹۴) در هزینه دیده شده است البته در بعضی جاها به غلط به این مناره‌ها برج‌های پیروزی نیز نام داده‌اند. به عبارت دیگر در توصیف این مساجد باید گفت که آن‌ها از خشت پخته ساخته شده و به همین علت نسبت به مساجدی که با خشت‌های گلی ساخته شده مقاومت بیشتری از خوردن نشان داده و لذا خطر کم‌تری در از بین رفتن و ساییده شدن داشته‌اند. همهٔ این مناره‌ها طرح دایره‌ای شکل داشته و نمونه‌های بارز آن‌ها که نوک باریک و مخروطی‌شکلی دارند مناره‌های زیبا و جام که دومی ۶۵ متر (۲۱۳ فوت) ارتفاع دارد. هر دو دارای نوشته‌هایی با کاشی‌هایی به رنگ فیروزه می‌باشند. پدیده‌ای که در سایر مناره‌هایی که قبل از سال ۱۱۳۳ و در مسجد سن شناسایی شده، وجود نداشته است. نوشته‌های بسیار زیبای روی آجرهای مناره‌ها به منظور شکرگزاری به خدای یکتا و یا ابراز ارادت به سلطان وقت بوده است. اولین جفت مناره‌هایی که پیدا شده مربوط به مناطق نخجوان و مسجد امام حسن در ارستان در سال ۱۱۲۳ می‌باشد. تمام این مناره‌ها در مدخل ورودی مساجد ساخته شده و بعداً با سواد خاصی تزئین گردیده، سواد که قبلاً در سردر ساختمان‌های بزرگ و با مقبره‌ها استفاده می‌شده‌اند.

مناره‌های آسیای مرکزی سبک خاص خود را دارند. آن‌هایی که در بخارا و در وابکتت به ترتیب در سال‌های

ایرانی بوده و بنای آن به دلیل داشتن پنجره‌های مفرس‌کاری و در گنبد بزرگ و برخورداری از طرح‌های خنثی دوران سلجوق از شهرت و اعتبار خاصی برخوردار است. در شیبستان آن دو منبر و یک محراب که مربوط به دوران مغول‌ها می‌باشد، دیده می‌شود.

مسجد جامع جامی اصفهان در قرن ۱۸ ساخته شده و شکل نهایی خود را در قرن ۱۷ پیدا می‌کند. مجموعه مسجد به شهر متصل شده و از بازار و خیابان‌های اطراف می‌شود به آن وارد شد. محوطه مرکزی با چهار ایوان نمونه‌ی بارزی از سبک‌های معماری

همیشه کاغذ انسانی و مطالعات فرهنگی
سال دوم انسانی

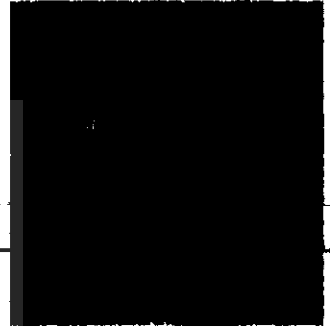

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

حرم حضرت معصومه در قم در قرن ۱۶ گنبد زیبای طلایی در قرن ۱۶ که توسط علی شاه ساخته شده است. این بنا که به النخار خواهر امام رضا [ع] (حضرت معصومه) ساخته شده از شکوه و عظمت خاصی برخوردار است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی

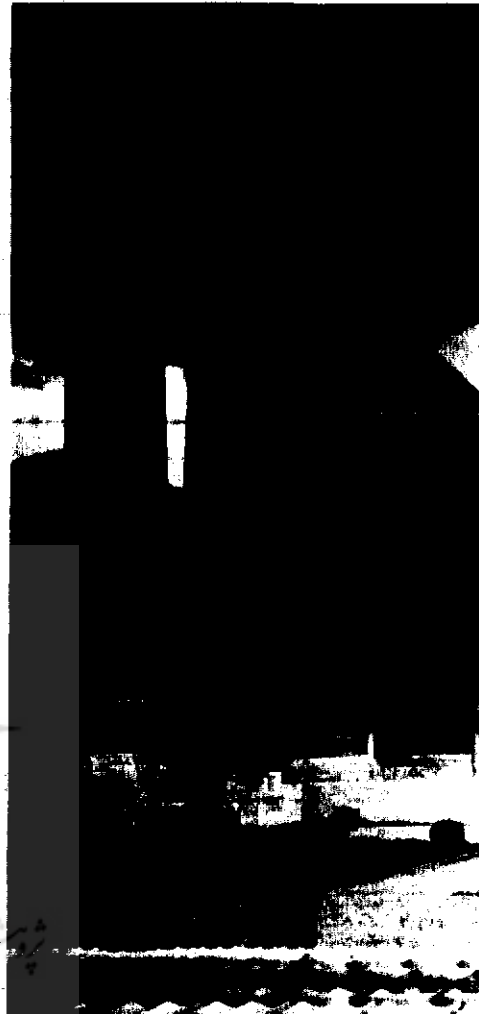

و تصویر سمت چپ - بالا) محراب مسجد
 جامع نایین، قرن نهم.
 (تصویر سمت راست - بالا) مسجد گوهرشاد
 مشهد که در زمان تیموریان ساخته شده، در
 سال ۱۴۱۹ به دلیل برخوردارگی از
 کاشی‌کاری‌های بسیار زیبا از شهرت جهانی
 برخوردار است.
 (تصویر بالا) مسجد آبی تبریز در سال ۱۴۶۵
 دو نمونه از کاشی‌کاری‌های بسیار پیچیده و
 زیبا.

میدان زیبای ریگستان در سمرقند در کشور ازبکستان ساخته شده توسط اولاق بیگ در سال ۱۴۱۷ همراه با یک مدرسه (در سمت چپ) و مدرسه شیردار که در قرن ۱۷ ساخته شده است. مدرسه طلاکاری و مدرسه‌ای که در پشت آن دیده می‌شود در سال‌های ۱۶۲۰ تا ۱۶۶۰ ساخته شده؛ محراب آن به طرز زیبایی و به شکل مقرنس تزئین شده (سمت راست) و اخیراً در دهه ۱۹۸۰ برای حفاظت بیش‌تر از آن به وسیله لایه طلایی پوشیده شده است.

مجموعه كوچك به نام چهار مناره كه در سال ۱۸۰۷ ساخته شده، در بخارا در ازبکستان موجود است كه برج‌های گوشه آن‌ها كاملاً بسته شده و به‌عنوان مناره مورد استفاده قرار نمی‌گیرند.

مسجد حاج احرار در سمرقند ازبکستان در قرن ۱۷ ساخته شده و تزیینات سفلی آن بسیار پیچیده و محراب آن بسیار زیبا است.

مجمع مسجد ابا خواجه در قرن ۱۸ در گوشه دارای شبستان باز و بزرگی است با ستون‌های چوبی و رنگ آمیزی شده همراه با مفرس کاری و سقف نقاشی شده به سبک بسیار زیبایی است که در این منطقه موجود است.

مسجد امین در سال ۱۷۷۸ در ترفان که با خشت خام ساخته شده و مناره آن ۴۴ متر (۱۴۴ فوت) ارتفاع دارد که دارای طرح بسیار زیبا و استنایس است که پله‌های مارپیچ آجری آن را به انتهای مناره متصل ساخته و از آنجا منظره اطراف آن قابل رؤیت است.

میدان امام اصفهان (۱۵۹۷ تا ۱۶۱۱)

طرح توسعه شهر اصفهان که توسط شاه عباس اول اقدام شده و یکی از نمونه‌های بی نظیر و کمیاب طرح توسعه شهری بوده که در آن اهمیت ساخت مساجد کاملاً رعایت شده است. (A) مسجد امام که با زاویه ۴۵ درجه نسبت به میدان ساخته شده است.

(B) برای این که رابطه قبله با مگه کاملاً رعایت شده باشد.

(C) مسجد شیخ لطف‌الله نیز کاملاً در جهت مگه و درست در مقابل عالی قاپو ساخته شده است.

(D) در مقابل میدان که مشرف به باغ سلطنتی می‌باشد.

(E) دروازه خروجی که در انتهای دیگر میدان و به بازار خنم می‌شود دیده می‌شود. این طرح رابطه بین تغییرات اعمال شده جدید را به مسجد جامع که در نقشه دیده نمی‌شود، مشخص می‌کند.

۱۱۲۷ و ۸-۱۱۹۶ ساخته شده‌اند به دلیل داشتن محور مخروطی شکل که در انتها دارای گلدسته طاق‌دار می‌باشد، معروف هستند. مناره آجری موجود در بخارا دارای ۴۶ متر (۱۵۰ فوت) ارتفاع که با مناره چوبی قبلی جایگزین شده است (این مناره در قرن ۱۹ به عنوان محلی که از آن مجرمان محکوم به مرگ را به پایین پرتاب می‌کردند، معروف بوده است).

در اکثر این مساجد، محراب زیباترین بخش آن بوده و فضای وسیع دیوار کنار قبله نشان‌دهنده این بوده که سطوح تزیین شده می‌توانسته فضای بیش‌تری را به خود اختصاص دهد. این موارد در (زواره، مسجد حیدریه، قزوین) دیده شده‌اند. اغلب محراب‌ها با گچ‌کاری‌های زیبا تزیین شده. این کار نه تنها در دو سطح بلکه به‌طور گسترده و در تمام سطوح و از لایه‌های متعددی استفاده شده که زمینه بسیار زیبایی را ایجاد کرده و حتی شیارها و پیچ و خم‌های زیادی نیز در گچ‌کاری‌ها داده شده است. خوش‌نویسی زیادی روی گچ‌کاری‌ها از جمله خط نسخ، جلوه و زیبایی خاصی به این کارها داده است. در بیش‌تر جاها که بیشتر بوده گچ‌کاری‌هایی به سبک عربی و اسلامی روی طاق‌ها و ایوان‌های کنار قبله انجام شده، نمونه این کارها با آنچه که در مسجد جامع اردستان دیده شده و با آجرهای درزدار ساخته شده از نظر عدم تقارن قابل مقایسه و بررسی است و به همین دلیل اگر بگوییم که این سبک کار دیگر تکرار نشده حرف درستی زده‌ایم. نشانه‌هایی از تنوع رنگ در بیش‌تر کارهای گچ‌کاری دیده می‌شود. تأثیری که این کارهای تزیینی و کارهای تزیینی انجام‌شده روی سفال‌ها و آجرهای پخته و تنوع رنگ‌های به کاررفته مانند قرمز، زرد، سبز روی زمینه آبی روی چشم می‌گذارد در حلقه اول بسیار زیبا و شگفت‌انگیز می‌نماید. اگرچه تلاش‌های زیادی نیز در زمینه به‌کارگیری کاشی‌ها و تزیین در دیوارهای خارجی مقبره‌ها و آرامگاه‌های معاصر انجام شده ولی در مساجد به‌جز مناره‌ها هرگز این کار عملی نشده است. علی‌رغم

زیبایی چشم‌گیر، گچ‌کاری، سفال‌گری و کاشی‌کاری‌های دوران سلجوقیان باید اذعان کرد که خیرمایه اصلی هنرمندان این دوران بیش‌تر کارهایی بوده که با خشت پخته انجام شده است.

هنرمندان دوران سلجوقی از خشت‌های پخته ظریف در سردر و نمای ظاهری و داخلی گنبدها، ایوان‌ها استفاده کرده‌اند. این آثار در هزاران طرح مختلف در طاق‌ها و ایوان‌های مسجد جامع اصفهان دیده می‌شوند. این کاربرد متنوع آجرهای پخته در واقع سرآغاز پیدایش اختلاف بین هنرمندانی بوده است که پیرو طرح‌های ساختاری با آن‌هایی که طرفدار کارهای تزییناتی بوده که آثار آن در دوران‌های بعدی کاملاً مشهود است.

دوران ایل‌خانان مغول (۱۱۲۶ تا ۱۳۵۳)

خرابی‌ها و ویرانگری‌های ایلخانان مغول در قرن ۱۳ در ایران و آسیای مرکزی به حدی زیاد بود که جبران‌کردن آن نیاز به زمان و وقت زیادی داشت. فقط بعد از ایمان‌آوردن غازان‌خان به اسلام در سال ۱۲۹۵ کار بازسازی کمی شتاب گرفت. کمی قبل از این واقعه برادران پاولو، با عبور از جاده ابریشم از طریق ایران ارتباط تجاری خود را با چین تقویت کرده بودند که در نتیجه آن احساس علاقه و تمایل به کارهای چینی در خاورمیانه بیش‌تر شده بود و روی کارهای هنری کاشی‌های تزیینی فارسی آن زمان با طرح‌های چینی ازدها، سیمرغ و غیره تأثیر گذاشت که نمونه‌های اخیر آن را می‌توان در مسجد ایلخان مشاهده کرد. علی‌رغم مرکزیت این منطقه برای ایجاد رابطه تجاری بین مدیترانه و چین، شواهد تأثیر کارهای معماری دو طرف بسیار کم است. در حالی که در دهه ۱۳۲۰ میلادی زمانی که یکی از هنرمندان وقت که مسجدی را برای وزیر ایرانی علی‌شاه در تبریز ساخته بود با مملوک سفارت ایران به قاهره سفر کرد و در آن‌جا هنر ساختن

کاشی معرق را معرفی کرد، اگرچه ارایه این هنر هرگز در آنجا دوام پیدا نکرد.

مسجدی که برای علی‌شاه در تبریز ساخته شده بود و اصطلاحاً ارگ یا قلعه نامیده می‌شد در عمل در سال‌های ۳۰ تا ۱۳۲۰ میلادی به نام مسجد جامع بوده است و ایوان موجود در کنار قبله آن تا سال ۱۹۸۰ باقی مانده است. دیوارهای بیرونی مسجد از سادگی خاصی برخوردار بوده به جز گوشه‌ها و سردر قبله و قوس‌های روی محراب که هنر به کارگیری خشت‌های ظریف در ساخت آن‌ها در حد اعلا بوده است و مشابه آن را فقط می‌توان در سردر و نمای ظاهری ستون‌های کاروان‌سرای رباط ملک بین بخارا و سمرقند که در سال‌های ۹-۱۰۷۸ ساخته شده، مشاهده کرد.

مناسفانه به علت فروریختن بخشی از سردر ایوان این مسجد بلافاصله پس از ساخت آن هنرمندان نتوانستند در مورد اهمیت هنری آن گفت‌وگو کنند.

منشی سفارت مملوک در قاهره تنها کسی بوده است که درباره اهمیت هنری این مسجد مطالبی نوشته که چندان هم قابل استفاده برای بیان غنای کارهای هنری مساجد قرون میانه میلادی نمی‌باشد. بیش‌تر نوشته‌های او توضیح درباره کارهای طلا و نقره و لوسترها و کاشی‌های محراب‌ها و پنجره‌ها و چراغ‌ها بوده است. او هم‌چنین به حوض مرمر بزرگ محوطه مسجد اشاره کرده که دارای سکویی بوده و در اطراف آن شیرهایی نصب شده که از دهان‌شان آب بیرون می‌ریزد. بنا بر نوشته‌های او در وسط حوض بزرگ یک فواره نیز وجود داشته که آب را به پنج طرف می‌پاشیده است.

این بطوطه که در قرن ۱۴ میلادی از این محل بازدید کرده می‌نویسد در داخل مسجد رشته درخت‌های مو، گل‌های باسمنی به چشم می‌خورده و زیبایی و جلوه خاصی به صحن مسجد داده که چیزی تقریباً شبیه بهشت موعود بوده است. بنا به گفته بطوطه مسجد جامع آسترخان نیز از نظر وضعیت ظاهری شبیه مسجد

فوق بوده که در زمان مغولان ساخته شده است.

این بطوطه در جای دیگری اشاره می‌کند به یک مدرسه و خانقاه که به ایوان و قبله مسجد علی‌شاه متصل بوده است و به نظر می‌رسد که یک مجتمع چند منظوره بوده و مورد استفاده خانان مغول قرار می‌گرفته است. حملات و حشبانه مغول‌ها و جابه‌جایی مردم مناطق مختلف شاید دلیلی به ساختن مجتمع‌های این‌چنینی در دوران آنان باشد از جمله این مجتمع‌ها می‌توان به مسجدهای بسطام، نطنز و تربت‌جام اشاره کرد. مسجد علی‌شاه قاعدتاً محوطه‌ای با چهار ایوان داشته است. اندازه هر ایوان در کنار قبله که در زمان علی‌شاه ساخته شده بزرگ‌تر از ایوان طاق کسری است که توسط ساربان ساخته شده و به همین دلیل این ایوان بدون داشتن گنبدی بر روی پای خود استوار است. نوع کلاسیک چهار ایوان همراه با قبله و گنبد و محراب در واقع نیز دیده شده است.

در ابرقو به جای این گنبد و محراب از ایوان و سرسرا استفاده شده و سرانجام طرح‌های بسیار نادر دوران سلجوقیه را می‌توان در این دوره پیدا کرد. در داخل مسجد گناباد، آزادان، مسجد کوچک دیگری وجود دارد که گنبد و محراب آن دارای ایوانی است که مشابه آن در مسجد اصفهان بناهای گاج، دشنی و ایز ایران مشاهده شده است؛ نوع سقف‌دار این مساجد در کوهستان‌های آسناق، بازروک نزدیک کاشان دیده شده‌اند. مسجد جامع دربند که در ۱۳۶۸ ساخته شده دارای راهرو و سرسرابی از نوع سقف تیرریزی شده است که در پشت آن قبله و گنبد و محراب قرار دارد و در بین محوطه درخت‌کاری شده اتاق‌های مدرسه که در قرن پانزده اضافه شده، دیده می‌شود.

اگرچه اغلب زیباترین گنج‌کاری محراب‌ها در ایران در این زمان ساخته شده (از جمله محرابی که به مسجد جامع اصفهان در سال ۱۳۱۰ اضافه شده و توسط علیای‌نو ساخته شده، اما رفته‌رفته جای خود را به

کارهای ظریف کاشی‌کاری دادند و در بعضی موارد کاشی‌کاری‌ها تنها وسیله تزئینی مساجد شده است.

این ویژگی بیش‌تر در بناهایی که در زمان مظفریان، حکام جنوب ایران در نیمه دوم قرن ۱۴ ساخته شده مشهود است. قسمت داخل گنبد و محراب مسجد جامع یزد (۱۳۶۴ میلادی) دارای کاشی‌کاری کامل بوده و دیوار پشت ایوان کنار قبله طوری ساخته شده که نمازگزاران از داخل محوطه می‌توانند آن را ببینند.

این به‌عنوان یکی از نمونه‌های مساجد بی‌شمار یزد به‌حساب می‌آید که دارای تالار و یا سرسرای اضافی در طبقه دوم می‌باشد. هدف از ساخت این تالارها مشخص نیست (بعضی‌ها معتقدند که آن‌ها را برای زنان می‌ساختند). اما این نوع بنا باعث ایجاد نور بیش‌تر و فضای بیش‌تر می‌شود. مشابه این وضعیت را می‌توان در شبستان مدرسه مظفریه که به مسجد جامع اصفهان اضافه شده مشاهده کرد؛ در این‌جا گنبد و گلدسته مرکزی را ستون‌هایی محافظت می‌کند که از داخل قابل رؤیت است.

دوره تیموریان (۱۵۰۶-۱۳۷۰)

تمام مساجد دوره تیموریان از نوع کلاسیک و دارای چهار ایوان می‌باشد؛ چیزی که در این مساجد نازگی دارد جابه‌جایی و تغییر وضعیت داخلی مساجد است. در واقع تیموریان دنباله‌رو طرح‌های یکنواخت و فرینه‌بندی بودند؛ اغلب مساجد در داخل دارای فضای باز و وسیع بودند. استفاده از کاشی در داخل مساجد یکنواختی و زیبایی خاصی به آن‌ها داده است.

مسجد جامع تیموریان در سمرقند در سال‌های ۱۴۰۵-۱۳۹۸ بهترین نمونه این مساجد است. تعمیر این بنای عظیم را با کمک غنایم به‌دست‌آمده از جنگ با هندوها ساخته شده بود. این مسجد همانند مسجد علی‌شاه با تأکیدی که بر اندازه و ابعاد بزرگ آن شده است در حال تخریب و از بین رفتن می‌باشد؛ به‌ویژه گنبد

و محراب و قبله که از وضعیت بدتری برخوردار است. این مسجد هم در قسمت پیش‌طاق و هم در قسمت ورودی ایوان در کنار قبله دارای مناره‌هایی است که پایه‌های آن‌ها تقریباً به سطح زمین رسیده است و این تقریباً حالتی است مشابه مسجد جامع سلطانیه که در اوایل قرن ۱۴ ساخته شده است. اطراف ایوان‌های داخل محوطه توسط پیش‌طاق‌های کم‌عمقی جایگزین شده که به محراب و گنبد وصل شده است؛ این گنبد و محراب‌ها و آن‌که تقریباً بزرگ‌تر است و مشرف به قبله می‌باشد دارای دو گنبد است که روی قسمت انتهایی گلدسته‌های مناره‌ها ساخته شده، و به این دلیل است که از بیرون به‌طور واضح و کامل به چشم می‌خورد و این نشان‌دهنده ویژگی‌های معماری تیموریان می‌باشد که تأکید زیادی به ساختار ظاهری این بناها داشته‌اند. آن قسمت از مسجد که به شبستانی دارای سقف تیرریزی شده متصل است و به وسیله ستون‌های حکاکی‌شده توسط هنرمندان هندی، آذربایجانی و فارسی حایل شده، تقریباً از اعتبار کم‌تری برخوردار است. پیش‌طاق‌ها و خانه‌های گنبد شکل اطراف این بنا را احاطه کرده و آن را کوچک‌تر از آنچه که هست نشان می‌دهد. این سبک معماری در مساجدی که بعداً به وسیله تیموریان مانند مسجد گوهرشاد در مشهد در سال ۱۴۱۸ و در هرات در سال‌های ۱۴۱۷ تا ۱۴۳۸ ساخته شد، متفاوت است. گوهرشاد همسر جانشین تیمور شاهرخ بود و بنای یادبودی که او برپا کرد بهترین و بی‌نظیرترین در عصر خود بود. ساخت این مسجد نشانه عظمت و حضور فعال گوهرشاد در امور سیاسی و مملکت‌داری بود.

مسجد زیبای آبی تبریز که در سال ۱۴۶۵ در غرب ایران و در قرن پانزدهم ساخته شده به‌عنوان بخشی از یک مجتمع بزرگ به وسیله سلطان خانم جان‌بیگم همسر قراقویونلو حاکم جهان‌شاه ساخته شد. طرح خساروق‌العاده با محوطه گنبدی شکل که به قبله

کوچک‌تری ختم می‌شود ممکن است از نوع مساجد عثمانی در پارسا باشد. کیفیت کاشی‌کاری این بنا بسیار خوب و در قسمت قبله از شدت و تأکید بیش‌تری برخوردار بوده به طریقی که تمام سطح آن از زیر طاق به بالا از نوع کاشی‌های شش‌گوشه آبی پُررنگ که روی آن‌ها نیز زراندود شده پوشیده شده‌اند.

تعداد زیادی از این نوع مساجد در منطقه یزد نیز حفظ و نگهداری شده که هرکدام نشان‌دهنده سبک خاص منطقه‌ای است که بخشی از آن‌ها از مسجد جامع یزد اقتباس شده است. یکی از ویژگی‌های مساجد این منطقه برخورداری از یک نوع سکو می‌باشد که برای اذان‌گفتن از آن استفاده می‌شده و از طریق پله به قبله وصل می‌شود. مانند آنچه که در هفتادوره، اشکی‌زار و نعت دیده می‌شوند.

آسیای مرکزی و غرب چین بعد از قرن ۱۶

با ظهور صفویه و از یک‌جا در قرن ۱۶ به دورانی می‌رسیم که تقریباً همه شهرهای بزرگ دارای حداقل تعدادی مسجد بوده‌اند. انسان‌های متقی و پرهیزگار که می‌خواستند از بناهای مذهبی حمایت کنند حلاقه‌مند بودند که مدرسه‌ای هم به‌عنوان مسجد داشته باشند. این آن چیزی بود که در نواحی سمرقند و بخارا به‌وقوع پیوست جایی که مسجد جامع بخارا در سال ۱۵۱۴ بازسازی شد و بناهای جدید نیز به‌شکل مدرسه و یا خانقاه توسط خان‌ها ساخته شده و به نام بناهای مذهبی اهدا می‌شد. قبرستان‌های بزرگ چهاربکر در خارج بخارا که در سال‌های ۱۵۶۹-۱۵۵۹ ساخته شده دارای خانقاه، مدرسه و مسجدی می‌باشد که مسجد آن مانند خانقاه دارای گنبدی است که در جلوی آن ایوانی قرار دارد.

در سال‌های ۱۶۴۶ تا ۱۶۵۹ در سمرقند در تالیکاری مدرسه‌ای پیدا شد که در محل قبله و شبستان برگزاری نماز جماعت یک گنبد مرکزی و در اطراف آن اتاق‌های کوچک با سقف‌های تیرریزی شده ساخته شده است.

نحوه ساخت و استقرار قسمت‌های مختلف این بنا شبیه آن چیزی است که در مسجد مدینه وجود دارد؛ بنایی با سقف تخت که بعداً در محوطه آن مدرسه‌ای ساخته شد. نمونه بزرگ‌تر این مدرسه در قرن ۱۷ در مسجد آتیکا در شهر کوشی در جنوب چین دیده شده است. در اطراف محوطه این مسجد که نظم و نسق خاصی هم ندارد یک شبستان بزرگ دارای سقف تیرریزی شده همراه با ستون‌های چوبی، با هشت برآمدگی در اطراف قبله و تزیینات کامل کاشی‌کاری در قسمت مرکزی. در دو طرف محوطه حجره‌هایی وجود دارد که پیش از این طلبه‌ها از آن استفاده می‌کردند. محوطه مسجد به چهار قسمت تقریباً نامنظم تقسیم شده و دارای دو حوض می‌باشد که یکی برای وضوگرفتن و دیگری شریفانی و تزیینی است. در اطراف ورودی اصلی یا ایوان دو مناره که تقارنی هم با هم ندارند و در رأس آن‌ها دو گنبد کوچک آجری گلدسته‌مانند، شبیه آنچه که در مناره‌های شهر بخارا وجود دارند، دیده می‌شود. نهایتاً این‌که دیوارهای بیرونی شمال غربی مسجد به‌شکل بازاری که دکه‌های کوچکی دارد به چشم می‌خورد.

آنچه که در این مجتمع دیده می‌شود عبارتند از: شبستان، مدرسه، بازار و باغ گل که همگی نشانگر شباهت این مسجد به مساجد می‌باشد که بعداً ساخته شده‌اند.

مجتمع اباخواجه نیز در کوشی (در چین) مجموعه‌ای است از شبستان‌های متعدد و همراه با یک‌سری بناهای دیگر که بزرگ‌ترین بنای آن مسجد ستون‌دار دارای سقف تیرریزی شده می‌باشد. هم‌چنین برای برگزاری مراسم نماز سه محل دیگر همراه با یک مدرسه و مقبره گنبدی‌شکل که اطراف آن دیوار کشیده شده است به ضمیمه حجره‌ها، حمام، آشپزخانه که همگی در اطراف محوطه مسجد ساخته شده‌اند. به دلیل عملیات پیچیده ساختمانی که از قرن ۱۸ به بعد آغاز

شده، این بنا از وضیعت و تراکم تقریباً زیادی برخوردار است.

سطوح خارجی دیوارهای ساده این مساجد دارای خمیدگی‌ها و انحناهای خاصی است که مشاهده آن‌ها انسان را به یاد کاروان‌سراهای قدیمی می‌اندازد که فقط توسط وجود مناره‌هایی که حدود ۴۴ متر (۱۴۴ فوت) ارتفاع دارد و شکل و ظاهر آن بیش‌تر شبیه دژهای نظامی است تا مناره مانند مناره کالیان در بخارا، که به نظر می‌رسد تزیینات ظاهری آن از آجرهای پخته باشد. اما داخل آن‌ها مجموعه‌هایی است عجیب که با سقف‌ها و ستون‌های چوبی ساخته شده و هیچ‌گونه محوطه و فضای باز ندارند و از سه طرف به وسیله برآمدگی‌هایی گنبدشکل احاطه شده‌اند. فضای کلاسیک داخلی این بنا از یکی از این دهانه‌های شبستان مرکزی و یکی از پنجره‌های روی گنبد قبله روشن می‌شود. عدم وجود هرگونه نوشته‌ای در مسجد امین تقریباً همانند چیزی است که در مسجد کوشی یافت می‌شود و این برخلاف چیزی است که در مساجد شرق چین دیده شده و نشان‌دهنده انزوای جغرافیایی این منطقه است. اگرچه ساختار معماری و ساختمانی مساجد ترخان و کوشی اقتباس از بناهای موجود در ازبکستان می‌باشد اما شباهتی به مساجدی که بعداً در شرق چین ساخته شده ندارد.

اکثر مساجد آسیای مرکزی از قرن ۱۶ به بعد بیش‌تر از نوع دارای سقف‌های چوبی است که در قسمت جلو و یا اطراف آن‌ها راهروهایی دارای سقف مسطح و یا گنبدی شکل می‌باشند. از جمله این مساجد می‌توان به مسجد بولاند در بخارا در قرن ۱۶ - مسجد اوراتیویه در قرن ۱۸ و ۱۹ - مسجد جامع کوکاند ۱۸۱۵ و مسجد بالاحوض در بخارا در اوایل قرن ۲۰ اشاره کرد. از جمله مساجد گنبددار می‌توان به مسجد تانارگوزر در یاکاباق در اوایل قرن ۱۹ و مسجد آق در خیفا در قرن ۱۹ اشاره کرد؛ که به هر یک از این مساجد ایوانی با سقف چوبی

بعدها اضافه شده است مانند مسجد دیگران و مسجد هزارا که بعداً ایوان آن در قرن ۲۰ برداشته شده است. نهایتاً این‌که به علت ترویج و افزایش بناهای با سقف چوبی، بعدها کارهای چوبی رنگ‌آمیزی شده جایگزین کاشی‌کاری‌ها شده و از اهمیت خاصی در این مجموعه‌ها برخوردار شد.

مصلی‌ها

قبل از بررسی وضیعت مساجد اخیر ایران، بد نیست که در باره وضیعت مصلی‌ها صحبت کنیم، محلی که به عنوان نمازگاه و یا عیدگاه نامیده می‌شده و در آن نمازگزاران برای برگزاری نماز جماعت گرد هم می‌آمدند. این اماکن از خراسان تا آسیای مرکزی دیده شده‌اند. اولین آن‌ها در بخارا و مرو بوده (قرن ۱۲) که از آن‌ها فقط دیوارهای مخروطی باقی مانده است. آنچه که در نینسا وجود دارد به قرن دهم تا چهاردهم بازمی‌گردد و ایوان دو حجره آن نیز بازسازی شده است. مشابه آن در اواسط قرن ۱۵ در تربت جام و در مشهد در سال ۱۶۷۶ دیده شده که مورد دوم از کاشی‌کاری زیبایی برخوردار است. نمونه‌های بعدی دارای گنبد مرکزی و هشت حجره کوچک است که دارای سقف دایره‌ای شکل می‌باشد. از جمله (دو نمونه در بخارا قرن ۱۶ و کازین قرن ۱۶، چهار نمونه در کارشی قرن ۱۶ و کاشان قرن ۱۹ و شش نمونه در سمرقند قرن ۱۷ و ۸ نمونه در تاشکند قرن ۱۹ میلادی). این مصلی‌ها معروف‌ترین و بزرگ‌ترین نوع موجود در جهان اسلام هستند که تاکنون حفظ شده‌اند.

دوران صفویه (قرن ۱۶ تا ۱۸)

معماری‌های دوران صفویه به‌طور گسترده‌ای دارای طرح‌های محافظه‌کارانه بوده است. اکثر مساجد این دوران همان طرح کلاسیک چهار ایوان را داشته، اما در بعضی شهرهای کوچک مانند مسجد ملازستم در مراغه

و مسجد میدان و مسجد مهرآباد بناب از نوع مساجد زیبای دارای سقف چوبی و تیرریزی شده شده‌اند.

اگرچه توسعه اقتصادی در آسیای مرکزی روی مجتمع‌های ساختمانی مانند مدرسه‌ها و بازارها تأثیر گذاشته اما شاه‌عباس هزینه زیادی روی توسعه و گسترش اصفهان در اواخر قرن ۱۶ صرف کرد که در این رابطه مساجد بزرگ مانند (مسجد امام) بود که به‌عنوان قطبی برای جای‌دادن انبوه مردم در خود در کنار بازار و میدان ساخته شد. این مسجد در سال ۱۶۱۱ ساخته شد و ویژگی‌های زیادی از جمله مناره‌ها، شبستان‌های مضاعف و گنبد‌های جانبی با مساجد دوران تیموریان دارد. اما مساجد دوران صفویه صرفاً به‌علت مقیاس ساخت و رعایت نسبت قسمت‌های مختلف ساخته‌شده از جمله زاویه ۴۵ درجه ورودی با محور قبله از شهرت و معروفیت خاصی برخوردار است.

اگرچه شخصی که دارد وارد محوطه می‌شود در ابتدا در مقابل قبله دیواری با ارتفاع تقریباً یک متر را می‌بیند اما این دیوار از دسترسی مستقیم او به قبله جلوگیری کرده و او را به داخل ایوان کوچک‌تری هدایت می‌کند که منتهی به وضوخانه‌ای در داخل محوطه می‌شود. ایوان ورودی همانند آنچه در زمان آناتولیای سلجوق وجود داشته با طوایف‌های زیبایی تزیین شده‌اند. پادشاهان صفویه نیز از به‌کارگیری و استفاده این چنینی تصاویری در اماکن مذهبی خودداری نکردند. در قسمت شمال غربی ایوان گلدسته‌ای که به‌شکل ناچ می‌ماند و در انتهای آن حرم چوبی تعبیه شده قرار دارد که از آن برای گفتن اذان استفاده می‌شده است. اصولاً مناره‌ها بیش‌تر جنبه تزیینی دارد تا کاربرد. موضوع استفاده از مساجد برای تعلیم و تدریس در آسیای مرکزی مد نظر بوده و این موضوع در مسجد امام در محوطه دو مدرسه در کنار قبله مشاهده شده است. اگرچه فقط یکی از آن‌ها حجره‌های مسکونی نیز داشته است. تنها انتقادی که بر ساخت این مساجد وارد است،

استفاده از کاشی‌های دارای کیفیت نسبتاً پایین بوده که به‌جای کاشی‌های ظریف و زیبای دوران تیموریان است البته دیدن این کاشی‌کاری‌ها مانند آنچه که در بناهای چند طبقه هریس وجود دارد از فاصله دور بسیار زیبا و پُر جاذبه است.

مسجد شیخ‌لطف‌الله در سال‌های ۱۸-۱۶۰۳ در کنار میدان امام به‌وسیله شاه‌عباس صفوی ساخته شد. شاید این بنا یکی از شاهکارهای عصر خود در مسجداسازی بوده است. این مسجد در مقابل بنای اختصاصی عالی‌قاپو که شُرف به باغ پادشاهی می‌باشد ساخته شده است و احتمالاً برای این‌که به جنبه مذهبی ساختمان توجه بیش‌تری شده باشد، معمار و سازنده آن فاصله بین میدان امام و قبله را با در نظر گرفتن محور مرکزی گنبد از ورودی پیش‌طاق ساخته است. اگرچه زمانی که فردی وارد پیش‌طاق شده و به داخل راهروها می‌رود احساس هم‌آهنگی و سادگی تمام‌هیوار در ساخت این بنا در طبقات و نواحی مختلف و گنبد آن دارد. یک تسمه زمردی‌رنگ به حالت مارپیچی طاق‌های چهارگانه را به هم وصل کرده و تا پایین و هم‌کف ادامه دارد. کاشی‌کاری داخل طاق کناری با بقیه طاق‌ها تفاوتی ندارد.

جمعیت رو به رشد اصفهان نیز عامل اصلی توسعه و گسترش مساجدی بوده که در دوران صفویه ساخته شده‌اند.

دوران قاجاریه (۱۹۲۴-۱۷۷۹)

معماری دوران قاجار بیش‌تر در جهت حفظ و نگهداری کارهای صفویه بود. بیش‌تر آن‌ها توجه به محوطه و حیاط مساجد داشتند؛ هرگونه اقدامی در جهت هم‌آهنگی قبله با ایوان‌ها از زمان صفویه به‌بعد متوقف شد، به طریقی که برای اولین‌بار از زمان سلجوقیان سبک‌هایی با نسای آجری در بسیاری از مکان‌های مقدس به‌چشم می‌خورد.

در نیمهٔ دوم قرن ۱۸، کریم‌خان زند پادشاه ایران خود را موظف به ساخت مسجد بسیار مهمی به نام مسجد وکیل در شیراز دید (سال‌های ۱۷۷۹-۱۷۵۰) اگرچه فاجاریان به گشایش‌های این مسجد افزودند اما شبستان بزرگ این مسجد با ۲۸ ستون مارپیچی اثری عمیق و به یادماندنی از سادگی و زیبایی این مسجد در ذهن هر بیننده می‌گذارد.

برخوردار است. در دوران قاجار گشایش‌های ویژه عنوان یک کار تزیینی ادامه پیدا کرد و در آن نیز رنگ ارغوانی روشن برای ایجاد هم‌آهنگی بیش‌تر مورد استفاده قرار گرفت.

مساجد امروزی و جدید

در ایوان و آسیای مرکزی در قرن ۲۰ کار خاصی در ساختن مساجد نشده است. به‌ویژه آن‌که در آسیای مرکزی به‌وسیلهٔ سیاست‌های ضد مذهبی اتحاد جماهیر شوروی سابق همهٔ کارها متوقف شده بود. در ایران سعی و کوشش در جهت ترکیب بافت و عناصر قدیمی با مواد و سبک‌های جدید به میزان بسیار کمی انجام شده که تقریباً نتایج نسبتاً خوبی هم داشته است. تنوع و اصالت مشخصهٔ اصلی این مساجد در ایران و آسیای مرکزی بوده که در آن بعضی کارهای ساده و زیبا از جمله کارهای بدیعی است که در ایران صورت گرفته و امید می‌رود که در آینده با اطمینان دنبال شود.

جدیدترین نوع محوطه‌سازی مساجد مربوط به آن‌هایی است که در اطراف و یا پشت ایوان‌ها، حجره‌ها و اتاقک‌هایی برای طلبه‌ها می‌ساختند، مانند آنچه که در مسجد سید اصفهان و مسجد امام سمنان وجود دارد. نمونه‌های دیگر مانند آنچه که در مسجد آقا بزرگ کاشان دیده شده و در این مسجد حجره‌ها در قسمت پشت محوطه است. مسجد سید اگر از تنوع برخوردار نبود اهمیت دیگری نداشت؛ در این مسجد هم‌چنین مقبره گنبدی‌شکل بنیان‌گذار این مسجد (یکی از علما) نیز وجود دارد. یک ساعت دیواری بلند در بالای سردر ایوان در طرف قبله و یک فضای بسیار وسیع برای برگزاری کلاس‌های درس و یک تالار بسیار زیبا مشابه تالار بزرگ عالی‌قاپو در پشت یکی از ایوان‌ها وجود دارد. این توانایی معماری مانند آنچه در مسجد آقا بزرگ نشان داده شده؛ جایی که دو مناره برج‌مانند توجه هر بیننده را به خود جلب می‌کند، از عظمت خاصی